

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI NIVERSITETI**

“Tasdiqlayman”

Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o‘zbek tili va
adabiyoti universiteti rektori
Sh.Sirojiddinov

_____ 2020- y.

**10.00.11 – Til nazariyasi. Amaliy va kompyuter lingvistikasi ixtisosligi
bo‘yicha tayanch doktorantura (PhD)ga kirish imtihon**

D A S T U R I

Toshkent – 2020

Tuzuvchi:

Z.Xolmanova Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Taqrizchilar:

B.Abdushukurov Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti “O‘zbek filologiyasi” fakulteti dekani, filologiya fanlari doktori

M.Abdurahmonova Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti “O‘zbek filologiyasi” kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Dastur Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2020- yil 20-sentabrdagi 3-sonli majlisida ma’qullangan.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850 -son, 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-son farmonlari mazmunidan kelib chiqqan holda til masalalari tadqiqini tubdan yangilash, ona tilini milliy qadriyat sifatida targ‘ib etish tizimini takomillashtirish, o‘zbek tilining nazariy va amaliy muammolarini hal qiladigan yetuk mutaxassis kadrlar tayyorlash, filologiya sohasidayuqori darajadagi ilmiy salohiyatni shakllantirish millat taraqqiyoti uchun dolzarbdir. Ushbu dastur oliy ta‘lim muassasalarida 5120100 – Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) ta‘lim yo‘nalishi asosidagi 5A120102 – Lingvistika (o‘zbek tili) magistratura mutaxassisligi bo‘yicha o‘qitiladigan tilshunoslik fanlari o‘quv mazmuniga asoslangan holda tuzildi.

Fan va ta‘lim integratsiyasi natijasida Respublika Prezidenti tomonidan belgilab berilgan ustuvor yo‘nalishlardan kelib chiqqan holda mutaxassislar tayyorlashning sifatini oshirish, oliy ta‘limdan keyingi faoliyatni davom ettirish, tilshunoslikning dolzarb muammolarini hal qilish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

10.00.11 – Tilshunoslik nazariyasi. Amaliy va kompyuter lingvistikasi ixtisosligi uchun tuzilgan dasturda “Tilshunoslik nazariyasi”, “O‘zbek tili tarixi”, “Psixolingvistika”, “Lingvokulturologiya”, “Nazariy tilshunoslik masalalari” kabi fanlar doirasidagi masalalar o‘z ifodasini topgan.

ASOSIY QISM

Tilning ijtimoiy vazifalari. Tilning jamiyatdagi o‘rni. Til va jamiyat munosabati. Tilning jamiyatdagi ko‘rinishlari.

Til va tafakkur munosabati. Til birliklari va mantiqiy tushunchalarning o‘zaro munosabati. Tafakkur – tashqi moddiy olamning kishilar miyasida aks etishi. Tildagi so‘zlar, so‘z birikmalari va jumalarning tafakkur mahsuli ekanligi. Til qurilishi qonunlari va tafakkur qonunlari (birliklari).

Til – tafakkur – nutq munosabati. Til va nutqiy faoliyat. Nutq faoliyati, og‘zaki va yozma nutq. Lisoniy va nutqiy birliklar. Til birliklarining alohida tizim sifatida o‘zaro mutanosibliigi.

Lisoniy paradigma va lisoniy munosabatlarning asosiy turlari. Lisoniy tasnif asoslari. Til birliklari o‘rtasidagi paradigmatic munosabatlar. Til birliklari o‘rtasidagi ierarxik munosabatlar. Til birliklari aranjirovkasi.

Tilning tarixiy taraqqiyoti va o‘zgaruvchanligi. Tillarning o‘zaro ta'siri va rivojlanishi. Sinxronik va diaxronik o‘zgarishlar. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik – tildagi tarixiy-fonetik o‘zgarishlarni o‘rganuvchi soha sifatida. Qardosh tillar

(slavyan, german, roman tillari; turkiy tillar)dagi tarixiy fonetik o'zgarishlar. Qiyosiy fonetikaning vazifalari.

Dunyo tillari tavsifi va tillar tasnifi. Dunyo tillari. Qadimiy tillar. O'lik tillar. Tillarning geneologik va tipologik tasniflari. Til oilalari. Til guruhlari. Turkiy tillar oilasi. Qo'shimchali va qo'shimchasiz tillar. Agglyutinativ, flektiv tillar.

Yozuv – madaniy taraqqiyot mahsuli. Yozuvning shakllanishi va rivojlanishi. Yozuv turlari. Piktografik, ideografik, logografik va fonografik yozuvlar. O'rta Osiyo xalqlarining yozuv tarixi. Yozuvning hozirgi ko'rinishlari.

Tilshunoslik maktablari. Tilga oid ta'limotlar evolyusiyasi. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yuzaga kelishi. Chog'ishtirma tilshunoslik. Lingvistik tipologiya.

Qadimgi hind tilshunosligi. Qadimgi hind tilshunosligining asosiy xususiyatlari. Vedalar tili. Vedalar va prakrit orasidagi farqlar. "Ashtadxyan" asari. Panini grammatikasining sof empirik va tasviriy xususiyatlari.

Qadimgi yunon tilshunosligi. Qadimgi yunon tilshunosligining asosiy xususiyatlari. Analogistlar va anomalistlar bahsi. Stoiklar ta'limoti. Grammatikaning mantiqdan ajratilishi. Yunon tilshunosligining grammatik davri. Ellinizm davri til maktabi ta'limoti.

Qadimgi Rim tilshunosligi. Qadimgi Rim tilshunosligining asosiy xususiyatlari. Analogistlar va anomalistlar qarashlarining davom ettirilishi. Qadimgi Rim tilshunosligi vakillarining qarashlari. "Analogiya haqida", "Lotin tili haqida", "Grammatika san'ati", "Fe'lning ma'nosi", "Grammatika san'ati haqida ta'limot" asarlarining lingvistik mohiyati.

Qadimgi Xitoy tilshunosligi. Qadimgi Xitoy tilshunosligining asosiy xususiyatlari. Xitoy leksikografiyasi. Xitoy tilshunosligida fonetik-prosodemiya hodisasining ishlab chiqilishi. Xitoy grammatikasi asoschilari.

O'rta asrlar tilshunosligi. O'rta asrlar tilshunosligi. O'rta asr tilshunoslarining nazariy qarashlari. yevropa tilshunosligi. Arab tilshunosligi. Arab leksikograflari. "Kitob ul -ayn", "Kitob ul-avomil", "Al – kitob" asarlari mohiyati.

O'rta Osiyoda tilshunoslikning shakllanishi. Mahmud Koshg'ariy- turkiy tillar qiyosiy grammatikasining asoschisi. "Devonu lug'otit turk"ning tillar tasnifi, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik taraqqiyotidagi o'rni. Qomusiy olimlarning tilshunoslikka oid qarashlari. Grammatikaga doir manbalardagi lingvistik qarashlar. O'rta asr tilshunosligi va bugungi kun muammolari. Alisher Navoiyning chog'ishtirma tilshunoslikka asos solishi. "Muhokamat ul-lug'atayn" asarining tilshunoslik nazariyasini o'rganishdagi ahamiyati.

Yevropa uyg'onish davri tilshunosligi. Yevropa uyg'onish davri tilshunosligi. Umumiy ratsional grammatikaning yaratilishi. "Pol-Royal" grammatikasi (K.Lanslo va A.Arno). Grammatika bilan mantiq o'rtasidagi aloqa. Slavyan tilshunosligi.

XIX va XX asr tilshunosligi. Umumiy tilshunoslik va qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning vujudga kelishi. Komparativistika. Hind-yevropa tillarini qiyosiy-tarixiy o'rganishning to'rt davri. V. fon Gumboldt va umumiy tilshunoslik. Naturalizm. Psixologizm. Til sotsiologiyasi. Areal lingvistika. Strukturalizm.

Tilshunoslik maktablari. Strukturalizm maktablari. "Yosh grammatiklar" maktabi. "Yosh grammatiklar" maktabining lingvistik qarashlari. Qozon lingvistik maktabi. Moskva lingvistik maktabi.

Struktur tilshunoslik. Struktur tilshunoslik asoschilari va namoyandalari. Tilshunoslik maktablari ta'limotlarining asosiy mohiyati. Sossyur ta'limoti va strukturalizm.

Praga lingvistik maktabi. Neolingvistikaning shakllanishi. Glossematika maktabi ta'limoti. Deskriptiv lingvistikaning shakllanishi. Umumiy (universal) grammatika maktabi. F.de Sossyurning "Umumiy tilshunoslik kursi" asari. Til va nutq. Sinxroniya va diaxroniya. Fonologiyaning shakllanishi. Kopengagen tilshunoslik maktabi. Me'yoriy holatlardan chekinish, uzus va nutq faoliyati (akti)ning absolyutlashtirilishi. Neolingvistika.

XXI asr dunyo tilshunosligi. Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari. Sotsiolingvistika. Kompyuter lingvistikasi. Psixolingvistika. Neyrolingvistika. Pragmalingvistika. Kognitiv tilshunoslik. Lingvokulturologiya. Amaliy tilshunoslik. Amaliy tilshunoslik muammolari.

Psixolingvistika nutqiy faoliyat haqidagi fan.

Psixolingvistikaning obyekti va predmeti. Psixolingvistikaning o'ziga xos xususiyatlari: inson omili, vaziyat omili, eksperiment tamoyili. Tushunchaviy-terminologik apparati. Psixolingvistikada nutqiy faoliyat talqini. Psixolingvistika va tilshunoslik. Individ va kommunikatsiya. Psixolingvistikaning boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi. Psixolingvistikaning shakllanishi va rivojlanish tarixi.

Amerika psixolingvistik maktabi: bixeviorizm, neobixeviorizm

Transformatsion-generativ grammatika maktablari. Noam Xomskiyning transformatsion-generativ grammatikasi. Transformatsion modelning birinchi varianti, uning umumiy strukturasi va xususiyatlari. Transformatsion modelning tabiiy til ifodalarini avtomatik sxemalarga solishdagi ahamiyati.

Nutq ontogenezi. Ontolingvistika. Tabiatdagi jonli mavjudotlar muloqoti. Maugli bolalar. Tilni o'zlashtirish (nutq ontogenezi) haqidagi qarashlar. Til qobiliyati. Til bilimi va tilni qo'llash o'rtasidagi aloqa. Bolalar nutqining o'ziga xos xususiyatlari.

Nutqiy faoliyat va uning turlari. "Nutqiy faoliyat" tushunchasi. Nutqiy faoliyatning tuzilishi. Nutqiy faoliyatning psixologik mexanizmi. Nutqiy faoliyat turlari. Verbal va noverbal tafakkur. Nutqiy faoliyatning predmetlik (psixologik) mohiyati. Nutqiy faoliyatda til va nutq funksiyalari.

Nutq idroki (matnni tushunish). Matnni qabul qilish (matnni tushunish). Matn persepsiyasi. Nutqiy yoki jismoniy javob qaytarish. Murojaatni e'tiborga

olish. Xabar-1ning xabar-2 ga mos kelmasligi. Matnni yaratish va tushunishda samaradorlik, tejamkorlik va ishonchlilik tamoyillari.

Matnni psixolingvistik yondashuv asosida o'rganish. Matnning lingvistik mohiyati ochishda til vositalarining o'ri. Matnning psixolingvistik tahlilida individ til va tafakkur faoliyatining o'ri. Matnning kommunikatsiya akti shakli ekanligi. "Muallif (matn tuzuvchi)", "matn" va "retsipient" tushunchalari. Nutqni qabul qilishning uch asosiy darajasi.

Lingvokulturologiya. Til va madaniyat. So'zning milliy-madaniy xususiyatlari. Noverbal nutqning milliy-madaniy xususiyatlari. Lakunalar. Nutqiy muoamala. Bilingvizm va uning turlari. Xorijliklar nutqi. Madaniy shok. Lingvistik shok. Madaniyatlararo muloqot.

Kompyuter texnologiyalari va lingvistika fanlari. Fanning mutaxassis tayyorlashdagi o'ri. Kompyuter lingvistikasi fanining maqsadi tabiiy tillarning matematik modellarini, lingvistik muammolarni hal qiluvchi kompyuter dasturlari asosini, lingvistik ta'minotini yoritishdan iborat ekanligi. Lingvistikaning formal va aksiomatik modellarini tuzish va konkret tillarning matematik modellarini ishlab chiqish – kompyuter lingvistikasi fani oldida turgan asosiy vazifa sifatida.

Tilshunoslikda modellashtirish metodidan foydalanish. So'z turkumlarini formallashtirish. O'zbek tilidagi so'z yasash jarayonini modellashtirish. Analiz va sintez dasturi. Gap bo'laklarini formallashtirish. O'zbek, rus va ingliz tillaridagi asosiy gap konstruksiyalari. Grammatik aksiomalar. O'zbek tili grammatikasining aksiomatik nazariyasi. O'zbek tili grammatikasining aksiomatik modelini yaratish va rivojlantirish yo'llari. O'zbek tili grammatikasidagi teorema, simvol va formulalar.

Kompyuter lingvistikasining jamiyat taraqqiyotida tutgan o'ri. Kompyuter lingvistikasi va an'anaviy tilshunoslik. Yevropadagi kompyuter lingvistikasiga oid tadqiqotlar. AQSh, Yaponiya, Koreya, Xitoy kompyuter lingvistikasi. Rossiyadagi kompyuter lingvistikasiga oid tadqiqotlar. Turkologiya va o'zbek tilshunosligidagi kompyuter lingvistikasiga oid tadqiqotlar.

Kompyuter lingvistikasining asosiy yo'nalishlari. Avtomatik tarjima. Avtomatik tarjima yo'nalishi tarixi. Tarjimon dasturlar. Avtomatik tarjima yo'nalishining zamonaviy holati va istiqboli. Ma'lumotlar bazasini yaratish. Kompyuter analizi va tarjima qilish algoritmi (ruscha-o'zbekcha, inglizcha-o'zbekcha). Dasturning ishlash tamoyili.

Analiz va sintez dasturi. Kompyuter analizi va xorijiy tildagi gaplarni o'zbek tiliga tarjima qilish algoritmi. Dastur algoritmi. Dasturning ishlash tamoyili.

Avtomatik tahrir yo'nalishining vujudga kelishi va uning dunyo tilshunosligidagi rivoji. Avtomatik tahrir dasturlari. Avtomatik tahrir dasturlarini

yaratish tamoyillari. Matn tahriri bosqichlari: grafematik tahrir, morfologik tahrir, sintaktik tahrir bosqichi. Boris tizimi. Ingliz va rus tillaridagi avtomatik tahrir dasturlari. O‘zbek tilidagi avtomatik tahrir dasturlari. Ma’lumotlar bazasini yaratish.

Qidiruv va ekspert tizimi haqida tushuncha. Informatsion qidiruv tizimlari. Informatsion qidiruv tizimlari (IQT) – kompyuter lingvistikasining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida. Informatsion qidiruv tizimi bosqichlari: informatsiyani jamlash; informatsiyani klassifikatsiya qilish; hujjatning qidiruv obrazi (HQO)ni yaratish; hujjatning qidiruv obrazi va hujjatlarni saqlash; qidirish va natijani chiqarish. Gipertekst texnologiyasi.

Kompyuter leksikografiyasi. Matematik statistika. Kompyuter leksikografiyasiga oid asosiy tushuncha va terminlar. Kompyuter lug‘atlari. Konkordanslar. Tezaurus lug‘atlar. Tezaurus lugatlar tarkibi. Korpuslar. Korpus lingvistikasi. Milliy korpus. Mualliflik korpusi.

Til o‘rgatish jarayonini avtomatlashtirish. Til o‘rgatuvchi avtomatlar uchun nutqiy materiallarni tayyorlash, o‘quv dasturlarini yaratish. Bilimlarni baholash dasturlarini tuzish. Til o‘qitish dasturlari. Ingliz tilidagi til o‘qitish dasturlari. O‘zbek tilidagi til o‘qitish dasturlari. Ma’lumotlar bazasini yaratish.

Kompyuter lingvistikasi fanining dolzarb masalalari. Lingvistik kompyuter dasturlarini takomillashtirish yo‘llari. O‘zbek kompyuter lingvistikasini rivojlantirishning asosiy tamoyillari. O‘zbek tili asosidagi avtomatik tarjima, avtomatik tahrir, til o‘rgatish dasturlarini yaratish zaruriyati. O‘zbek tilida mavjud kompyuter lingvistikasi dasturlarini takomillashtirish. Tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari va kompyuter lingvistikasi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-son

3. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание. – Тошкент, 2004.

4. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent, 2010.

6. Алефиренко Н.А. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. – М: Флинта, Наука, 2010.

7. Белянин В.П. Психоллингвистика. Учебное пособие. – М.: Флинта, 2008.

7. Бушуй А.М., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007.
8. Дадабоев Ҳ. Тилшунослик назарияси ва методологияси. – Тошкент, 2004.
9. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 2009.
10. Йўлдошев И. ва б. Мутахассисликка (тилшуносликка) кириш. – Тошкент, 2018.
11. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
12. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. – Андижон, 2006.
13. Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.
14. Нурмонов А. Лингвистик тадқиқ методологияси ва методлари. – Тошкент, 2011.
15. Пўлатов А.К., Муҳамедова С. Компьютер лингвистикаси (ўқув кўлланма). – Тошкент, 2009
16. Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: Академнашр, 2011.
17. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 2013.
18. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2011.
19. Раҳматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. – Тошкент, 2007.
20. Холманова З. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 2007.
21. Holmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent, 2019.
22. Holmanova Z. Kompyuter lingvistikasi. –Toshkent, 2019.
23. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002.

Elektron manbalar

www.literature.uz
www.genhis.philol.ru
<http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
<http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.

Baholash mezonlari

Kirish sinovi yozma ravishda o'tkazilishi belgilangan bo'lib, 100 ballik mezon asosida baholanadi.

Har qaysi savolga yozgan javobi quyidagicha baholanadi:

Har bir savol uchun ball	Javobga qo'yiladigan talablar
86-100	Qo'yilgan savolga to'liq javob bergan. Nazariy jihatlarini yoritishda xatolik va chalkashlikka yo'l qo'yilmagan. Mustaqil ravishda mushohada yuritib bayon etilgan. Amaliy misollar bilan asoslab bayon etilgan. Xulosani to'g'ri shakllantirgan. Fikrlar erkin bayon etilgan.
71-85	Savolning mohiyatini tushungan. Javobni yoritib bera olgan. Amaliy misollar keltirilgan. Tasavvurga ega. Qisqacha xulosa bergan. Fikrlarni sodda bayon etgan.
55-70	Savol mohiyatini tushungan. Javob yoritilgan, qisqa shaklda. Misollar bilan asoslanmagan. Xulosa qilingan.
0-54	Savolning ayrim elementlarigina yoritilgan, yoki umuman yoritilmagan. Savol bo'yicha aniq tasavvurga ega emas.

